

مضامین تصاویر انسانی در سقانفارهای مازندران بررسی تطبیقی نقوش سقانفارهای "شیاده" و "گردکُلا"

فتانه محمودی^۱، دکتر محمود طاووسی^۲

^۱ عضو هیأت علمی دانشگاه مازندران، دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲ استاد گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۲/۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۷/۴/۱)

چکیده:

سقاتالارها نمونه‌ای از معماری بومی و به مثابه شاخص هویت فرهنگ و تاریخ مازندران هستند. مازندران از معدود سرزمین‌هایی است که هم در جهان اساطیری شأن و نشان ویژه‌ای دارد و هم در جهان واقعیت از نام و اعتبار برخوردار است. این بناهای مذهبی یادمانی آیینی و تاریخی بوده‌اند که در دوره قاجار تصویرگری شده‌اند. مقاله با تمرکز بر جنبه‌های هنری و فرهنگی این نقوش در دو سقانفار "شیاده" و "گردکُلا" و با تطبیق نقوش این دو بنا به نقش آنها در تکوین هویت ملی و قومی ایران پرداخته است. نتایج بدست آمده از بررسی نقوش این مکان‌های مقدس حکایت از آن دارد که این نقوش از دو منبع مهم دینی و اسطوره‌ای نشأت می‌گیرند و این تعدد نقوش، نشان دهنده توجه مردم این خطه به هویت ملی و دینی آنهاست. نقوش بی‌شمار و طرح‌های گوناگونی سقاتالارها با توجه به مضامین، به دو دسته مذهبی و غیر مذهبی قابل دسته‌بندی‌اند. نظر به کثرت مضامین و تنوع نقوش، تمرکز این مقاله بر نقوش انسانی به کار رفته در دو سقانفار مذکور می‌باشد.

واژه‌های کلیدی:

سقانفارها، اسطوره، حماسه، نقشمایه‌های تزئینی انسانی.

مقدمه

باقی است و مضامین، رنگ و تصاویر به فضای این اماکن، تقدس و روحانیتی خاص بخشیده اند. علی رغم اینکه این بناهای تاریخی و مذهبی در سرتاسر مناطق بومی و روستایی مازندران بطور پراکنده وجود دارند اما دارای نقشمایه ها و مضامین تقریباً مشترکی می باشند و بطور معمول بناهایی که به لحاظ مکانی و زمانی به یکدیگر نزدیک می باشند دارای نقوش مشترکی می باشند. بطور کلی نقشمایه ها در دو گروه مذهبی و غیر مذهبی جای می گیرند. نقوش مذهبی مربوط به خاندان پیامبر اسلام، حادثه کربلا، جهان آخرت و در ارتباط با پاداش و مکافات اعمال آدمی و ملائکی در ارتباط با باروری، حاصلخیزی و بارش باران است. در این میان بسیاری از نقوش به خوشنویسی و اشعاری در مورد عاشورا اختصاص می یابند. نقوشی که در گروه غیر مذهبی جای می گیرند از تنوع بسیاری برخوردارند. نقوش اسطوره ای و حماسی، نبرد رستم و دیو، ضحاک ماردوش، داستان ها و موجوداتی کهن، خارق العاده یا ماوراء طبیعی هستند.

سقالاتار یا سقائفار، به بناهای چوبی کوچکی گفته می شود که در مناطق مختلف مازندران وجود دارند. این بناها، گونه ای معماری آیینی اند که به پیروی از معماری بومی و سنتی استان مازندران ساخته شده اند. بناهای مذکور در دو اشکوبه و بر روی چهارپایه قطور چوبی به فرم چهارگوش فضایی کوچک را در حریم امامزاده ها، تکیه ها و گورستان ها به خود اختصاص داده اند. ارتباط بین دو اشکوبه از طریق نردبان یا پلکان چوبی که معمولاً در کنار بنا ساخته شده، امکان پذیر است (رحیمزاده، ۱۳۸۲، ۲۳). علاوه بر ریخت و سبک خاص معماری، وجود انبوهی از طرح ها و خط ها و نقش هایی است که با تنوع موضوعات و مضامین به کار گرفته شده برای هر بیننده ای، جذاب و جالب است.

امروزه در مجاورت این سقائفارها تکاپایی جهت برگزاری مراسم عزاداری امام حسین (ع) و یارانش برپا شده اند. اما تصاویر نقاشی شده بر تیرهای چوبی سقف این بناها همچنان

تعریف مسئله

به هدف که شناخت صفات و ویژگی های دسته ای از نقوش است، دست یافت. استفاده از منابع تصویری، منابع ساختمانی، مکتوب و شفاهی و روش گردآوری اطلاعات میدانی است.

تنوع نقوش سقالاتارها، مسئله این تحقیق، دارای ابعاد گوناگون کمی، کیفی، هنری، تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است. متغیرهای علی این تحقیق که به عنوان عوامل به وجود آورنده این پدیده ها محسوب می شود، عبارتند از: سیرتکامل تاریخی، ساختار اجتماعی، نهادهای سیاسی، اعتقادات مذهبی و ملی، آداب و رسوم و ارزش های زمان ایجاد بناها و تزیینات موجود در آنها می باشند و متغیرهای توصیفی این تحقیق مبین صفات و ویژگی های این نقوش بوده و سهم زیادی در ایجاد شناخت وضعیت آنها می نمایند. هدف این متن بررسی تعدادی از نقوش سقائفارهاست که ریشه در اعتقادات کهن ملی، اسطوره ای و مذهبی مردم ایران داشته و با گذشت زمان در همنشینی با سنن، آیین و آداب زندگی روزانه استمرار یک سنت کهن را نشان می دهند.

روش تحقیق

این دوره تاریخی با تاجگذاری آغامحمدخان قاجار، در سال ۱۲۱۰ ه.ق شروع شده و تا سال ۱۳۴۴ ه.ق ادامه داشته است. در بررسی نگارگری دوره قاجار، نقاشی های زمان فتحعلی شاه تفاوت بسیار عمیق و قابل توجهی با نقاشی های اواسط دوران ناصرالدین شاه و پس از آن دارند و نمی توان ویژگی های کلی را برای نقاشی دوره قاجار در نظر گرفت و آن را سبک قاجار نامید. بهتر است نقاشی سبک قاجار را در دو گروه کلی " اشرافی " و " عامیانه " مورد بررسی قرار دهیم. تمام نقاشی های دوره قاجار در زمان حکومت پادشاهان مختلف، با وجود تفاوت زیادی که با هم دارند، در یکی از دو گروه، قرار می گیرند. در مکتب زند و قاجار، تأثیر پذیری از غرب را فقط در منظره هایی می بینیم که گاهی در زمینه تابلو دیده می شود و تأثیرات محدودی از پرسپکتیو که آن هم اغلب در همین زمینه های آثار به چشم می خورد. اصول نگارگری ایرانی و حس هنر بومی به وضوح بر فضای اثر حاکم است. ارتباط معماری با نقاشی در دوره فتحعلیشاه، بیش از دوران حکومت سایر شاهان قاجار بوده است. در نگارگری ایران در زمان

این تحقیق بر اساس هدف از نوع بنیادی بوده و در جستجوی کشف حقایق و واقعیت ها و شناخت این نقوش بوده و به تبیین ویژگی ها و صفات آنها می پردازد و بر اساس ماهیت و روش از نوع تاریخی و توصیفی است یعنی با استفاده از اسناد و مدارک معتبر می توان ویژگی های عمومی و مشترک این بناها و حوادث تاریخی و دلایل بروز آنها را تبیین کرده و از طریق تحلیل محتوی

مضامین تصویری نقاشی های سقنارف "شیاده"

سقنارف شیاده در منطقه بندپی غربی شهرستان بابل واقع شده است. زمان مصور سازی آن مربوط به سال ۱۳۱۳ قمری است. طبق تاریخ نوشته شده در بنا، اوج شکوفایی این بناها در عصر قاجار بوده است اما بنظر می رسد که سابقه و پیشینه آنها به لحاظ معماری به دوره های کهن باز می گردد. این بنای آیینی دارای نقوش بی شمار و طرح های گوناگونی است که از لحاظ موضوع و مضمون بسیار متنوع اند. نقوش را به طور کلی می توان به دو گروه بزرگ مذهبی و غیرمذهبی تقسیم نمود که هرکدام از این دو گروه به دسته های کوچک تری قابل تقسیم اند (تصویر ۱ و جدول ۱).

تصویر ۱ - سقنارف شیاده منطقه بابل. (مأخذ: نگارندگان)

محمدشاه، به تدریج دورنماپردازی که در نقاشی ایران هرگز به صورت سبکی مستقل درنیامده بود، در نگارگری جلوه گر می شود. موضوع نقاشی ها، غالباً صحنه های بزمی است و هنوز روحیه ایرانی بر فضای کلی اثر غالب است (افشارمهاجر، ۱۳۸۴، ۷۵-۱۵۰). حرکت جامعه سنتی ایران به سوی مدرنیسم قرن نوزدهم اروپا، از دوره ناصرالدین شاه شدت گرفت. موضوع بیشتر نقاشی های اشرافی دوره ناصرالدین شاه، به دلیل دور شدن از ویژگی های ایرانی و تأثیرپذیری بسیار از نقاشی اروپایی، منظره سازی و صورت نگاری است. در این دوره نوعی نقاشی موسوم به "قهوه خانه ای" مرسوم شد. این نقاشی روایی است و تکنیک رنگ و روغن و سوژه مذهبی یا رزمی و گاهی بزمی دارد و دوران جنبش مشروطیت، یا اثر پذیری از نقاشی طبیعتگرایی رایج در آن زمان، توسط هنرمندانی مکتب ندیده نقاشی می شد. مشابه این پرده ها، علاوه بر قهوه خانه ها، در محل های عزاداری، حمام ها و زورخانه ها هم آویخته می شد. سقنارفها نیز مکان هایی هستند که نمونه این مضامین در آنها به تصویر کشیده شده اند. پس از سلسله قاجار، ملیت ایرانی به گونه های دیگر تعبیر و تعریف شد و در پرتو فرهنگ و تمدن ایران دوران باستان، معنی یافت و اینچنین هویت ملی با باستان گرایی و رجعت به تاریخ پیش از اسلام در آمیخت. اندکی بعد، ضمن حفظ رشته پیوند با دوران باستان، بعضی وقایع سیاسی تاریخ معاصر ایران نیز از نظر دور نماند و در نتیجه تعریف هویت ایرانی، از احتمالات و امکانات تأثیر پذیرفت (ستاری، ۱۳۸۳، ۱۰-۱۰۴).

جدول ۱ - مضامین و نقوش سقنارف شیاده.

گیاهی	امامان و حوادث دینی	ملاتک و جهان آخرت	خوشنویسی و هندسی	
			در مورد آخرت و قیامت، درمدح و عزای امام حسین، یا علی مدد خطوط جناقی	اسطوره و حماسه
گل شبیه لوتوس، گل پروانه ای، شاه عباسی، گل بوته حقه ای، اسلیمی و ختایی	حادثه کربلا حضرت ابوالفضل (در رابطه با آب و واقعه کربلا) علی اکبر با مادرش لیلا خیمه گاه	ملک حجاب، ملک شهر لوطه، ملک دارای زمین، ملک عذاب یا مرده، اصرافیل در حال دمیدن در شیپور، عزرئیل، ملک اعمال نیک و بد، ملکه بالدار و ماری به دستش، پادشاه و مکافات، عذاب گناهکاران، جهنم فرشته و ترازو و ننگه پادشاه دوزخ	متون کهن	گرز گاوسر و گرز با نقش سرو، نبرد رستم و دیو سفید، ضحاک ماردوش، فرهاد کوه کن
روزمره گی و اوقات فراغت	بزم و پذیرایی از میهمان، چوپان و گله گوسفند، قایق سواران، انسان یا یار هیزم به دوش	خیالی و تلفیقی	شاهنامه فردوسی کلیله دمنه قابوس نامه شیرین و فرهاد، فرهاد کوه کن	
		جانور سه سر، ازدها، دیو سر انسان بدن پرنده و پای آهو دو انسان در مقابل هم دوسر در یک بدن و ترازو به دست سر زن با گیاهان، زن با بدن پرنده و دم مار، سر ازدها و بدن ماهی، سر پرنده، بدن ماهی و دم مار، سر شتر با بدن پرنده، سر فیل با بدن پرنده، خورشید و دوازدها پادشاهان باز در دو سوی آن		
گیاهی	حیوانی	رزم	انسانی	
دسته های گل سید میوه درخت پرشکوفه گل های ختایی اسلیمی و سنتی	بز، ماهی، فیل، گاو، گنجشک، کبوتر، کبک، طاووس، مرغ، خروس، زرافه	ردیف سربازان با سلاح جنگ افزار نبرد تن به تن یا گرز، خنجر و سپر و تیروکمان، رزم پهلوانی و کشتی	زنان متقابل با حجاب دو انسان در مقابل هم در حال اهدا شاخه ای گل به یکدیگر، انسان در حال شکار ببر، زن داخل کجاوه و سوار بر شتر	

(مأخذ: نگارندگان)

مضامین تصویری سقائالار کرد کلا در منطقه جویبار

تصویر ۲ - سقائالار کردکلا منطقه جویبار.
(ماخذ: نگارندگان)

نقوش انسانی با مضامین مذهبی در سقائالارها

بیشترزمینه های مشترک در نقاشی های سقائالارها ملی و مذهبی است. زمینه های مذهبی بیشتر بر شهادت امام حسین و یارانش در کربلا متمرکز بوده و داستان های ملی بیشتر از آثار حماسی شاهنامه فردوسی از قرن دهم منشاء گرفته اند. نقاشی سقائالارها همانند نقاشی قهوه خانه ای، بر اثر نیاز مبرم به نمایش و ستایش قهرمانان ملی و مذهبی پارسی پدید آمده و در واقع بازتاب تلاش ملت‌ها جهت احیاء و حفظ قهرمانان مذهبی و ملی و الهام از صحنه‌های دلاوری های آنهاست. پرده خوانی و شاهنامه خوانی دو عامل مهم در

بر طبق متون خوشنویسی شده در تیرهای چوبی سقف این سقائالار زمان ساخت این بنا به سال ۱۲۸۹ قمری و مربوط به دوره ناصرالدین شاه قاجار و بانی آن فردی به نام "خدا مراد" می باشد. در این بنا علاوه بر نقوش تزیینی بسیار دارای مضامین مذهبی و غیر مذهبی، اشعار بسیاری در زمینه های مذهبی و یا ابا عبدالله، اشعاری نیز در مدح شاه دوران، ناصرالدین شاه قاجار، بانی بنا و هنرمندان سازنده آن سروده شده است. اطراف این سقائالار را بر خلاف سقائالار شپاده جهت حفاظت دیواری چوبی محصور کرده است. پنجره های اُرسی و در های چوبی گره چینی در ساخت این بنا بکار برده شده اند. چوب های بکار رفته از نوع چوب آزاد است. از زمان ساخت این بنا تاکنون، هرساله هنگام عزاداری امام حسین (ع) و یارانش و روزهای تاسوعا و عاشورا، محل تجمع عزاداران بوده است. بعلاوه در زمان های دیگر سال، مکانی مقدس برای زیارت و برآوردن حاجت زائران و همچنین مکانی جهت ادای نذورات و عبادت مردم منطقه است. به گفته افراد بومی منطقه، معمار و هنرمندان خطاط، نقاش و نجار این بناها از هنرمندان درباری بوده اند و در زمان احداث بنا در این مکان اسکان می گزیده اند. از بررسی تشابه نقوش این سقائالار با نقاشی های درباری دوره قاجار می توان به صحت این گفته ها پی برد (تصویر ۲ و جدول ۲).

جدول ۲ - مضامین و نقوش سقائالار کردکلا.

خوشنویسی و هندسی		ملائک		گیاهی	
اشعار محترمشم کاشانی در ارتباط با حادثه کربلا، در مورد امام حسین (ع)، حضرت علی (ع)		زنان ملائکه برهنه یا پوشیده در حال پرواز با دسته گل و یا شاخه ای پر از میوه به دست ملائک در مقابل دهان باز اژدها		گل شیشه لوتوس، گل پروانه ای، شاه عباسی، گل بوته جقه ای، اسلیمی و ختایی	
نمادین	خیالی و تلفیقی	روزمره گی و اوقات فراغت	صور بروج فلکی		
شیر و خورشید بیر و خورشید	زنان ملائکه برهنه یا پوشیده در حال پرواز با دسته گل و یا شاخه ای پر از میوه به دست ملائک در مقابل دهان باز اژدها	تقوس کار و پیشه، کشاورزی، دامداری، قایقرانی، زن رقصنده، زنان سوار بر کجاوه شتر مردان سوار بر اسب در حال شکار و تیراندازی به پرتگان، آهو و خرگوش، شیر مردان در حال قایقرانی مردان ایستاده در زیر درختان	نماد برج فلکی قوس یا آذر، خورشید خورشید و اژدها		
خوشنویسی		رزم	حیوانی	گیاهی	
در مورد تاریخ و نحوه ساخت بنا، نام بانیان و هنرمندان، معماران، نجاران و خطاطان اشعاری در مدح شاه دوران ناصرالدین شاه قاجار		مردان شمشیر به دست در حال رزم یا یکدیگر، مرد سوار بر اسب و شمشیر به دست در حال جنگیدن با شیر	پلنگ، مار در منقار پرنده، پرنندگان، کبک، مرغابی، طاووس، طوطی، کبوتر، گنجشک، قیل	درختان میوه، گل های ختایی، ترنج، ظرف پر از میوه	

(ماخذ: نگارندگان)

مضامین مذهبی در سقافار شیاده

سراسر سقافاتاها مملو از نقاشی هایی در مورد صاحب بنا یعنی حضرت ابوالفضل است و حتی گاهی به نام ابوالفضل مشهوراند. تصاویر ۱ الی ۴ در مورد پاداش نیکان و مکافات گناهکاران است. از این نوع مضامین با تنوع بسیار در سقافارها مشاهده می گردند. تصاویر ۵ الی ۷ در مورد امامان است تصویر حضرت علی اکبر و ابوالفضل، امام حسین و یارانش، خیمه گاه و واقعه عاشورا از دیگر نقوش رایج در این اماکن مقدس

رشد این شیوه هنری بوده اند. این شیوه نقاشی در زمره هنرفولک محسوب شده و تحت نفوذ هنرهای نمایشی و دراماتیک مشهور به "نقالی" (داستان گویی عمومی و از برخوانی شاهنامه) و داستان شاهان و تعزیه خوانی (از برخوانی نمایشی رویدادهای دینی و مذهبی) توسعه پیدا کرد که شیوه مرسوم نقاشی پیکرنگاری، شمایل نگاری و نقاشی دیواری حماسی و زمینه اصلی آن از دوره حکومت قاجاریه بوده است. تصاویر ساده و ابتدایی و بدون رعایت دورنماسازی ترسیم و نقاشی شده اند (جدول ۳).

جدول ۳- تصاویر انسانی با مضامین متنوع در سقافار شیاده.

				جهان آخرت
۱- مکافات در دوزخ	۲- عذاب جهنم	۳- عزرائیل	۴- اعمال ثواب	
				امامان
۵- حضرت علی اکبر و مادرش	۶- حضرت ابوالفضل و مادرش	۷- خیمه گاه		
				رزم
۸- نبرد پهلوانی	۹- مردان مسلح	۱۰- نبرد با شمشیر و سپر	۱۱- نبرد با مار	
				ملاک
۱۲- ملک حجاب	۱۳- شهر لوط	۱۴- دمیدن اصرافیل در صور	۱۵- ترازوی عدالت	
				حماسی
۱۶- گرز گاو سر	۱۷- فرهاد و عجزه	۱۸- نبرد رستم و دیو سفید	۱۹- ضحاک ماردوش	
				اساطیری
۲۰- دیو سفید	۲۱- دیو و اژدها	۲۲- انسان تلفیقی با جانوران	۲۳- انسان تلفیقی با جانوران	

(مأخذ: نگارندگان)

می باشند. در این نمونه ها امامان و ائمه بزرگتر از سایر عناصر تصویر نمایان می شوند. روابط بینامتنی حاکم بر این تصاویر با ذکر متونی در مورد هویت افراد تصویر و واقعه مربوط به آن مشخص می گردند.

تعدادی از این تصاویر دارای مضامین مذهبی و دربردارنده تصاویر ملائک است (تصاویر ۱۲ - ۱۵). این افراد مافوق انسانی به نام های ملک حجاب، ملک دارای زمین، ملک باران، ملک رحمت، ملک عذاب، اصرافیل با شیپور، ملک با ترازوی عدالت و ملک شهر لوط و می باشند. این ملائک تاجی به سر داشته و اجزاء صورت آنها درشت تر از حد معمول است. دلالت های ضمنی این تصاویر اغلب با ذکر نام و القاب آنها در کنارشان آشکار می شود.

مضامین اسطوره های، حماسی و ملی در سقانفارها

اسطوره های ایرانی، قصه ها، داستان ها و موجوداتی کهن، خارق العاده یا ماوراء طبیعی هستند. این اسطوره ها که از گذشته و در افسانه های ایران بر جای مانده اند، دیدگاه های جامعه ای را منعکس می کنند که در آغاز به آن تعلق داشته اند. دیدگاه های این مردم نسبت به رویارویی خیر و شر، اعمال خدایان، و دلاوری های قهرمانان و موجودات افسانه ای می باشند. اسطوره ها در فرهنگ ایرانی نقش مهمی ایفا می کنند، اسطوره های ایرانی در ابتدا به صورت شفاهی و زبانی انتقال یافت اما در زمان پارسی و ساسانی بسیاری از این افسانه ها به صورت مکتوب در آمد. این اساطیر بعضی منشأ کفر کیشی و بعضی زرتشتی داشته و پس از تسلط اعراب و ظهور اسلام با آن آیین وفق داده شده اند. آثار شعری بزرگی چون دقیقی و فردوسی بشر را قادر به خواندن این افسانه ها به زبان پارسی کرده است (Hart, 1990, 77). بیشتر اطلاعات ما درباره ایرانیان باستان، خدایان آنها، و دنیایی که خلق کرده اند در متون مذهبی زرتشتیان ثبت شده است، که پیغمبرشان زردشت احتمالاً در خوارزم واقع در آسیای میانه، و حتی مناطق دوردست تر شمال شرقی می زیسته است. اسطوره های موجود در آن بخش از اوستا که "یشت" نامیده می شود، شامل افسانه های بسیار کهن ماقبل زردشتی است که احتمالاً به دوران کفر کیشی هند و اروپایی تعلق دارد (مسکوب، ۱۳۸۱، ۲۳۳). فرهنگ قومی و فولکلور در بسیاری از ملل شامل یک سری اسطوره های بنیادی است که ممکن است درگیری و کشمکش بر ضد استعمارگرایی یا جنگ برای آزادی باشد. در بعضی مکان ها، اسطوره های ملی ممکن است معنوی باشد و به داستان هایی اساسی در مورد خدایان و رهبران جامعه مورد حمایت خدایان و دیگر موجودات ماوراء طبیعی ارجاع داده شود. اسطوره های ملی در خدمت اهداف اجتماعی و سیاسی هستند، به تاریخ معنی و جان می بخشند و ذات و گوهر اقوام و طوایف محسوب می شوند و بسیاری اقوام و شاهان، اصل و منشأشان را آسمانی یا فوق

طبیعی می پندارند (ستاری، ۱۳۸۳، ۱۲۷). در ایران، قبل از ظهور ملی گرایی مدرن، یک حس قوی در رابطه با هویت قومی وجود داشت که در موضوعات شاعرانه و حماسه ملی باز نمود پیدا کرد. مشخصات هویت ایرانی به حد وفور در شاهنامه فردوسی و تاریخ حماسی ظهور یافته است. جلال و افتخار شاهان سلطنتی ایران بقدری بود که سلاطین غیر ایرانی بعدی که بر ایران حکمرانی کردند شاهنامه را نشانه شاهی دانسته و به نوعی خود را به آن منتسب دانسته و سعی داشتند که خود را تداوم سنت های تاریخی آن بر شمارند. لذا در جهان ایرانی هویت قبل از اسلام در هویت دوره اسلامی مستتر و ممزوج شد و استفاده از نمادهای قدیمی در کنار نمادهای اسلامی متداول شد (Shay, 2002, 201).

اسطوره های حماسی و ملی در سقانفار شیاده:

در اسطوره ها اغلب ردیابی از افسانه ها یا روایات مردمی و فلکلور می بینیم. در این افسانه ها انسان به صورت پاره جدایی ناپذیر یک دنیای هستی بزرگ و پهناور معرفی می شوند. اعتقاد به یک یا چند قدرت ملکوتی و خداگونه که زندگی می آفرینند و بر مسیر حرکت و فعالیت های دنیای هستی هم نظارت دارند منسوب به اسطوره هاست. در سراسر جهان، این خدایان، خواه به شکل یا صورت آدمی و خواه به شکل حیوانی، ویژگی یا صفات انسانی و آدمیزادگی دارند (روزنبرگ، ۱۳۷۹، ۱۷ - ۱۹). مضامین اساطیری که به نوعی در نقوش سقاناتاراها مشاهده می گردند عبارتند از:

نبرد خیر و شر: نبرد میان خیر و شر از روزگاران دیرین و ادیان پیش از اسلام در تعالیم مذهبی آورده شده اند. در آیین دین زرتشت اهوره مزدا، سرور دانا، خدای غایی، خیر مطلق، خرد و معرفت، آفریننده خورشید، ستارگان، روشنایی و تاریکی، انسان ها و حیوانات و تمامی فعالیت های فکری و جسمی است. او مخالف همه بدی ها و رنج ها است. در مقابل او، انگره مینو (اهریمن) قرار دارد که روح شر است، و همواره سعی می کند دنیا و حقیقت را ویران کند و به انسان ها و حیوانات آسیب بزند از میان مهم ترین این دیوان می توان "ایشمه"، دیو غضب، اژی دهاکه (ضحاک)، هیولایی دارای سه سر، شش چشم و سه پوزه که بدنش پر از مارمولک و عقرب است نام برد. بر اساس متون زردشتی، انگره مینو در پایان جهان شکست خواهد خورد (تصویر ۲۱) (کرتیس، ۱۳۸۳، ۲۱).

دیوان، موجودات افسانه ای و پهلوانان: در برابر خدایان، دیوان قرار دارند. آموزنده ترین منبع در این زمینه اوستاست، اما متون بعدی از قبیل بندهش نیز به تفصیل از پهلوانان باستانی و دشمنان آنها سخن می گویند هیولاهای افسانه ای نیز بودند که پهلوانان انسانی با آنها به جدال برمی خاستند. آنها غالباً هیأت مار یا اژدها داشتند. مهم ترین آنها "اژدی دهاک" (فارسی جدید، اژدها)، هیولای سه سری بود که انسان ها را می خورد (دوستخواه، ۱۳۸۰، ۲۸).

است. سام نیز گریزی گاوسار دارد. رستم برای اولین بار با گرز گاوسار که از آن سام است به نبرد افراسیاب می رود. در اوستا نیز گرز سلاحی است کوبه زن دشمنان ایران زمین و مهر دارنده گریزی است با صد گره (رهین، ۱۳۵۴، ۳۰).

رستم (قهرمان شاهنامه): در نقوش سقنقارها به کرات به نبرد رستم با دیوان برمی خوریم (تصویر ۱۸). برای مضامین شواهدی از داخل شاهنامه، که رستم را به مفهوم هند و اروپایی فرزند آبها مربوط می سازد که فر پادشاهان را نجات می دهد. می توانیم به روایاتی رجوع کنیم که بازگو می کنند چگونه رستم پادشاهان ملی، این دارندگان فر را می یابد و آنها را نجات می دهد. رستم کیقباد را بر تختی نشسته در سایه ساحل رودی در دامن البرز می یابد. داستانهای متنوعی در باره نجات کی کاووس به دست رستم هست. که کیکاووس به دست پادشاه هاموران اسیر و زندانی است و سپس رستم او را نجات می دهد. در جای دیگر رستم برای نجات کی کاووس از ته چاه، فرّش را به او باز می گرداند. این موارد ارتباط رستم با آب و با فرّ اتفاقی نیست. نقش رستم نه تنها پهلوانانه است بلکه در قالب مفهوم پادشاهان کیانیان جا دارد (دیویدسن، ۱۳۷۸، ۱۴۸). آخرین عملیات پهلوانی رستم در ماجراهای پشت سر گذاشتن هفت خوان خود در مازندران، در

ضحاک: نقش ضحاک به وضوح در نقاشی های سقنقارها نمایان است (تصویر ۱۹). داستان ضحاک داستانی است که ساختار و سرنوشت اسطوره ای در آن نیک برجسته و نمایان است. ضحاک: این نام تازی شده "دهاک" در پهلوی است و خود پاره دوم از نام او در اوستاست: اژی دهاک بخش نخستین این نام در سانسکریت "اهی" به معنی مار است. اژدهاک در نماد شناسی اسطوره ای ایرانی یکی از پایاترین نمادهاست، نماد مار. هنگامی که ابلیس برکتف ضحاک بوسه می زند، ناگهان دو مار سیاه از شانه های او سر بر می آورند. ضحاک نه تنها نمی تواند از دست این هیولاهای زشت رهایی یابد، بلکه ناچار است همه روزه با مغز آدمیان آنها را تغذیه کند.

گرز گاو سر: در نقوش سقنقارها از جمله شیاده به نقش نبرد رستم و فریدون در حالیکه گرز گاوسر به دست دارند، برمی خوریم (تصویر ۱۶). پیوند فریدون با میثره (مهر) ایزد فروغ بامدادی و نگاهبانان پیمان ورزی و فروکوبنده و نابودکننده مهردروجان (پیمان شکنان) نیز شناخته شده است. اژی دهاک در اوستای نو (=ضحاک در شاهنامه فردوسی و شاهنامه نقالان) بزرگ ترین و تباهاکارتترین مهر دروچ در جهان است و فریدون همچون ایزد مهر او را با گرز گاوسار خود می کوبد. گرز گاوسار همیشه در شاهنامه کوبه زن دشمنان ایران زمین و همواره در دست ایران دوستان بوده

جدول ۴- نقوش رایج در سقنقار کُردکُلا..

				نقوش روزمره
				شکار
				ملانک
				نمادین

(مأخذ: نگارندگان)

مقابل دیوانی از قبیل ارژنگ و دیو سفید انجام می‌گیرد. این آخری یعنی دیو سفید، دیو کهنی است که پادشاه را به بند کشیده است (تصویر ۲۰).

نقوش رایج در سقانفار کرد کلا

سقانفار کردکلا در زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار ساخته شده است. علاوه بر نقوش بی‌شمار، از خوشنویسی در تزیین این بنا بسیار استفاده شده است. نقوش دارای مضامین روزمره گی، شکار، قایقرانی، مذهبی، ملائک و نمادین می‌باشند. پیکره‌های موجود در تصاویر آشکارا شباهت با نقاشی‌های درباری دارند. تنوع نقوش گیاهی در نقوش این بنا بسیار به چشم می‌خورد. در تصویر ۲۴ زن رقصنده و پشتک زده کاملاً شبیه به نقوش بزمی دربار قاجار است. تصاویر روزمره دارای صحنه‌های قایقرانی بسیار زیاد است (تصویر ۲۵).

تصاویر ۲۸ الی ۳۱ در مورد شکار است. سوارکاران در حال شکار آهو و شیر می‌باشند. شیوه نشستن سوارکار بر روی اسب که به سمت عقب اسب برگشته و به سمت طعمه تیراندازی می‌کند (تصاویر ۲۹ و ۳۰). از شیوه نقاشی‌های دوره ساسانی تبعیت می‌کنند که در نقوش کنده کاری شده بر ظروف سیمین این دوره مشاهده می‌شوند. نبرد تن به تن مضمون تعدادی از تصاویر است (تصویر ۳۰).

تعداد بیشماری از نقوش به تصاویر ملائک اختصاص می‌یابند. که ملبس به جامه زنان دوره قاجار (تصاویر ۳۲ الی ۳۴) از جمله تاج، دامن کوتاه پرچین و جامه‌های مزین به جواهرات می‌باشند. تمام ملائک و فرشتگان دارای بال می‌باشند که حالت مافوق انسانی آنها را نشان می‌دهد. بسیاری از مضامین تصویری نقوش سقانفارها به ویژه کردکلا، شبیه به نقاشی‌های اروپایی است به ویژه نقش ملائک که به صورت عریان و در حالی که شاخه‌ای از گل یا میوه به دست دارند. به مرور زمان این تصاویر با هنر اسلامی تطبیق یافته و زنان ملبس و پوشیده مجسم می‌شدند (جدول ۴).

نقش شیر و خورشید نماد ملی ایرانیان:

در سقانفارها نقش شیر و خورشید بسیار دیده می‌شود. شیر به گونه‌های متفاوت است و خورشید بر پشت آن قرار گرفته است (تصویر ۳۵).

در ایران مهم‌ترین نشانه شمایی مدرن ملی، علامت شیر و خورشید است. هنگامی که برای اولین بار در زمان محمد شاه قاجار (۴۸-۱۸۲۴) نشانه رسمی دولت ایران شد، شیر مذکر و خورشید زنی با چهره زیبا و گاه در شمایل نگاری قاجاری به صورت هم مذکر و مونث دیده شده است. اوایل قرن بیستم، اگرچه خورشید به تدریج موهایش را از دست داده و شکل رسمی یافت. در اواخر ۱۹۷۰ این نشانه با قواعد هندسی درست شد. شجره نامه شیر و خورشید به زمان قبل از اسلام (زرتشتی) می‌رسد. این نشانه وابسته به نجوم

است و طرفدار وفاداری شیعیان به علی (ع) بوده که یکی از القاب ایشان اسدالله شیرخدا می‌باشد. در دوره قاجاریه، تبادل و انتقال زیاد این نشانه در مکان و زمان‌های مختلف آن را یکی از نمادهای امروزی ایرانیت درآورده است. به ندرت در ایران نماد و نشانه‌ای اینچنین فرازمانی و فرامکانی می‌توان یافت که با آیین زرتشتی، یهودی، شیعی، ترکی و فارسی سازگاری داشته باشد. تغییر شکل نشانه شیر و خورشید همزمان با دوره‌ای از تغییرات فرهنگی در ایران بود که زیبایی حالت زنانه پیدا کرده بود و جنس خورشید متقابلاً به صورت مونث در نظر گرفته می‌شد (Sud ; Najmabadi, 2003, 524). شیر و خورشید نماد رسمی ایرانی بر روی سکه‌ها هم دیده شده است که خورشید با اشعه تیز و شعاعی بر پشت شیر در حال پرتو افشانی است (Tyler Olcott, 2006, 294). علاوه بر شیر نماد برج اسد پنجمین صورت فلکی منطقه البروج است، نقش دیگری که مرتبط با صور فلکی است و به کرات در سقانفارها به چشم می‌خورد مربوط به نماد برج فلکی قوس یا آذر است که شاید نشانگر زمان ساخت بنا یا مربوط به وجه ستایش آناهیتا باشد. سقانفارها بناهایی مرتبط با آب بوده‌اند (تصویر ۳۶).

نقاط اشتراک نقوش دو بنا:

- دو بنای سقانفار شیاده و کردکلا در بسیاری از مضامین مشترک می‌باشند که این فصول مشترک عبارتند از:
- هر دو این بناها کارکرد مذهبی و آیینی داشته‌اند و جهت اجرای مراسم عزاداری امام حسین (ع) و یارانش در روزهای عزاداری مکان تجمع شیعیان بوده‌اند.
- ساختمان این بناها چوبی و به صورت دو اشکوبه‌ای می‌باشند. در کنار این بناها تکایایی ساخته شده‌اند.
- در این بناها مضامین کلی در دو گروه مذهبی شامل: نقوش هندسی، خوشنویسی، آخرت، ملائک، امامان و حوادث دینی و غیر مذهبی شامل: زندگی روزمره و اوقات فراغت، شکار، رزم، حماسی، اسطوره‌ای، نمادین جای می‌گیرند.
- این بناها در دوره قاجار ساخته و نقاشی شده‌اند و تداوم نقاشی دوره قاجار در زمینه هنر فولک و عامیانه‌اند و به توده مردم عامی تعلق دارند.
- این نقوش فاقد دورنمایی بوده و به صورت دوبعدی بر سطح گسترده شده‌اند.
- در هر دو این بناها روابط بینامتنی بین نقوش و متون کهن ادبی، حماسی و مذهبی وجود دارند.

نقاط افتراق بناها:

- ابعاد سقانفار شیاده کوچک‌تر از سقانفار کردکلا است و در ساخت بنای کردکلا از پنجره‌های اُرسی و درهای گره چینی استفاده شده است.
- در سقانفار شیاده مضامین حماسی و اسطوره‌ای و رمزی بیشتر از سقانفار کردکلا دیده می‌شود و بالعکس نقوش صور بروج فلکی در سقانفار شیاده مشاهده نمی‌گردند.

- نقاشی های سقائفار کردکلا از قدمت بیشتری برخوردار بوده و سبک نقاشی ها بیشتر به شیوه درباری است. در صورتی که شیوه نقاشی های سقائفار شیاده بیشتر عامیانه و در زمره هنر فولک قرار می گیرند.
- در سقائفار شیاده جانوران تلفیقی به وفور مشاهده می گردند اما سقائفار کردکلا فاقد اینگونه نقوش هستند.
- ملائک به صورت عریان، فقط در سقائفار کردکلا مشاهده می گردند.
- در سقائفار شیاده متون کهن ادبی و حماسی بیشتر از کردکلا به تصویر کشیده شده اند.

جدول ۵- مقایسه ویژگی های تصاویر دو منطقه شیاده و کردکلا..

میزان تطابق	سقائفار کردکلا		سقائفار شیاده	تصاویر	ویژگی ها
	زیاد	کم			
متوسط	*		*	خوشنویسی	مضامین مذهبی
	*		*	ملائک	
		*	*	جهان آخرت	
		*	*	امامان و حوادث دینی	
	*		*	گیاهی	مضامین غیر مذهبی
		*	*	اسطوره و حماسه	
		*	*	متون کهن	
*		*	*	خیالی	
		*	*	تلفیقی	
	*	*	*	روزمرگی و اوقات فراغت	
	*	*	*	انسانی	
*		*	*	رزم	
	*	*	*	حیوانی	
		*	-	صور بروج فلکی	

(مأخذ: نگارندگان)

نتیجه

نقاشی های قهوه خانه ای و نقاشی های سقائفارها نیز نقاشی های مربوط به فولکلور، نمونه ای از این تزیینات است که ارتباط خود با باورها، نگرش های اجتماعی و ذائقه ایرانی را به نمایش می گذارند. با بررسی این نقوش به ارتباط آنها با اسطوره ها و داستان های کهن ایرانی پی برده و سپس با گذر زمان تجلی مجدد این اساطیر را در اشعار دقیقی و فردوسی و هنرهای دیداری چون نقاشی های قهوه خانه ای و نقاشی های سقائفارها مشاهده می نماییم. پس از بررسی نقوش و مضامین آنها در سقائفارهای شیاده و کردکلا به نقاط اشتراک و افتراق این دو بنا پی می بریم. مهم ترین نقاط اشتراک دارا بودن کارکرد مذهبی بناها، استفاده از مضامین مذهبی و غیر مذهبی و وجود روابط آشکار بینامتنی میان نقوش و متون کهن مذهبی، حماسی و اسطوره ای است و عمده نقاط افتراق در سبک نقاشی های دو بنا مشاهده می گردد این است که نقوش سقائفار کردکلا بیشتر سبک درباری اما سقائفار شیاده عامیانه بنظر می رسند و فقدان عناصر حماسی و روایتی را در سقائفار کردکلا شاهد هستیم.

پس از سلسله قاجار ملیت ایرانی در پرتو فرهنگ و تمدن ایران دوران باستان، معنی یافت و با باستان گرایی و رجعت به تاریخ پیش از اسلام در آمیخت. اندکی بعد، ضمن حفظ رشته پیوند با دوران باستان، بعضی وقایع سیاسی تاریخ معاصر ایران نیز از نظر دور نماند. امروزه شناخت اساطیر و افسانه ها و قصه های اقوام و کشف زبان رمزی شان، از دیدگاه های مختلف بررسی می شوند. سقائفارها نمونه ای از هستند که در دوره قاجار برپا شده اند. توجه به نقاشی های این بناها، جنبه روایتی بودن آنها و وجود روابط بینامتنی میان تصاویر و روایت ها که حماسی یا دینی هستند را آشکار می سازد، مضامین نقوش اسطوره ای، حماسی، مذهبی، رزمی، زندگی روزمره، تخیلی، گیاهی، حیوانی، هندسی، صور فلکی و خوشنویسی می باشند. اسطوره ها نماد یا سمبل تجربیات انسانی و مجسم کننده ارزش های روحانی یک فرهنگ هستند. هر جامعه ای اسطوره های ویژه خود را نگه می دارد و در حفظ آنها می کوشند زیرا معتقدات و دنیانگری های درون آنها عامل قطعی پایداری و جاودانگی آن فرهنگ است.

فهرست منابع :

- افشار مهاجر، کامران (۱۳۸۴)، هنرمند ایرانی و مدرنیسم، تهران، دانشگاه هنر.
- ثاقب فر، مرتضی (۱۳۸۵)، دین مهر در جهان باستان، (مجموعه‌ای از گزارش‌های دومین کنگره مهرشناسی)، خصوصیات متفاوت مهریشت، توس، تهران.
- دوستخواه، جلیل (۱۳۸۰)، حماسه ایران: یادمانی از فراسوی هزاره‌ها، چاپ اول، آگاه، تهران.
- دیویدسن، اولگا (۱۳۷۸)، شاعر و پهلوان در شاهنامه، ترجمه فرهاد عطایی، نشر تاریخ ایران، تهران.
- رحیم زاده، معصومه (۱۳۸۲)، سقائالارهای مازندران، سازمان میراث فرهنگی کشور، مازندران.
- روزنبرگ، دونا (۱۳۷۹)، اساطیر جهان: داستان‌ها و حماسه‌ها، جلد اول، ترجمه عبدالحسین شریفیان، انتشارات اساطیر، تهران.
- رهین، عظیم (۱۳۵۴)، ضحاک در شاهنامه، پیش، تهران.
- ستاری، جلال (۱۳۸۳)، هویت ملی و فرهنگی، نشر مرکز، تهران.
- عنصری، جابر (۱۳۷۴)، اساطیر و فرهنگ عامه ایران، مرنده، نشر قمری.
- کرتیس، وستا (۱۳۸۳)، اسطوره‌های ایرانی، ترجمه عباس مخبر، چاپ چهارم، نشر مرکز، تهران.
- کزازی، جلال‌الدین (۱۳۷۰)، مازهای راز، جستارهایی در شاهنامه، نشر مرکز، تهران.
- موله، م (۱۳۷۷)، ایران باستان، ترجمه ژاله آموزگار، چاپ اول، توس، تهران.
- هارپر، پرودنس او (۱۳۶۹)، گرز گاو سر در ایران پیش از اسلام، ترجمه امید ملاک بهبهانی، مجله فرهنگ، کتاب هفتم، پاییز ۱۳۶۹.

Boyce, Mary (1968), A History of Zoroastrianism, BRILL publisher, London.

Cleveland, Milo; Koch, Ebba (1997), King of the World: The Padshahnama, Sackler Gallery.

Curtis, veste (2005), Persian Myths, Third university of Texas press printing.

Fernandez-Armesto, Felipe (2004), World of Myths, university of Texas Press

Hart, George (1990), Egyptian myths, university of Texas Press.

Hinnells, R, JOHN (1997), Persian Mythology, Chancellor Press.

Shay, Anthony (2002), Choreographic Politics: State folk dance.

Suad, Joseph; Najmabadi Afsaneh (2003), Encyclopedia of Women & Islamic Cultures, Published: BRILL.

Tyler Olcott, William (2006), Sun Lore of All Ages. A Collection of Myths and Legends Concerning the Sun, published in G.P. Putnam's Sons, New York, London

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی